

Златните дрехи на царя Иван Александър дарил одеждите си на виден болярин

Златовезаните одежди на цар Иван Александър от Станичене

Проф. д.и.н.
Николай Овчаров

Църквата "Св. Никола" край намиращото се на пътя Пирот - Ниш село Станичене е изследвана преди повече от 30 години от Радивое Любинкович. След откриването на уникалните фрески от XIV в. под възрожденския живописен пласт се налага спешно реставриране на сградата. С тази цел във вътрешността започват разкопки. Каква е изненадата, когато неочаквано археолозите попадат на няколко представителни гроба. В тях очевидно са положени представители на българската болярска фамилия, някои от които са изобразени в стенописите на храма. Доста обърканата първоначална публикация на сръбския учен свидетелства за златовезани одежди, за сребърни накити, за български сребърни и бронзови монети от XIV в.

Но истинската сензация идва, когато е разкрит зиданият гроб, получил пореден номер 15. Още на пръв поглед той се различава от останалите с необичайния си свод, пропаднал след ограбване. Крадците са събрали по-едрите дарове и не са обърнали внимание на великолепните одежди, в които е облечен покойникът. По дължината на цялата лява страна на скелета, от раменете до малко над коленете, археолозите намират значителни парчета от пребогата златоткана дреха. На гърдите и по ръкавите тя се затваря от редове сребърни позлатени копчета. Отгоре пък откриват големи фрагменти от везани със злато ленти. Именно по тях са запазени уникални изображения на двуглав орел, птица, елен и декоративни орнаменти. Краищата на лентите завършват със златовезан подпис, в който се чете името на българския цар Иван Александър.

Това беше информацията, с която разполагах, когато през октомври 1998 г. се отправих към Белград. Вече бях проучил, че останките от тъкани евентуално се съхраняват във фондовете на Народния музей. Струваше ми се невероятно, че ще ме допуснат до тях.

Невъзможното обаче се случи. Реставраторката Александра Нитич потвърди съществуването на уникалната находка и ми позволи да погледна работените от нея текстилни останки. До днес си спомням вълнението, което ме бе обхванало при слизането в подземията на белградския музей. Нитич отвори дебела желязна врата и зад нея

пробляснаха стъклата на обемиста камера. Видяното многократно надмина очакванията ми. Вътре на три реда бяха разположени златовезаните тъкани - не един, а няколко двуглави орли, символ на царското достойнство при православните владетели. До тях красиво танцуваха елени и пърхаха с криле птици, разположени сред причудливи растения. И над всичко - златните монограми на цар Иван Александър - не един, а цели шест. Те са били вместени сред фигурите на животни и растителните мотиви, символизиращи райското дърво. Изпълнени са в правоъгълни полета, рамкирани с дебела линия. Целият фон и самите текстове са извезани със златна сърма. Сръбските колеги бяха много любезни и дори ми дадоха цветни снимки на част от текстила. Аз обаче бях задължен да подпиша декларация, че не мога да публикувам данните, преди те да бъдат представени в Югославия. Само няколко месеца по-късно започна войната, която изцяло промени тази страна. Драматичните събития забавиха обнародването на находката. През 2001 г. най-сетне излязоха резултатите от реставрационно-консервационната дейност и аз бях свободен да пиша за нея.

Някога златовезаната дреха от Станичене е представлявала прекрасно произведение на текстилното изкуство. Сред многобройните орнаменти безспорно най-важни са подписите на българския цар. Те са еднотипни и се състоят от по четири думи, оформени като монограми. Последните са специфичен способ за калиграфско свързване и съкращаване на буквите в една дума, особено често използван в България през XIV в. Развързаните монограми в подписите от Станичене дават следното еднакво съдържание: "Йоан Александър, цар на българи и на гърци". В тези текстове проличават високите амбиции и самочувствие на българския владетел. Той приема такава титлатура след голямата победа над ромеите при Росокастро през 1332 г. Именно новопридобитите територии на юг му позволяват да се нарече "цар на българи и на гърци". Така се възражда една идея от времето на великия цар Иван Асен II (1218-1241). Най-пълната аналогия на подписите от Станичене са именно неговите надписи: "Йоан Асен, цар на българи и на гърци".

Монограмите по златовезаните аристократични костюми са несъмнен белег за собственост. Това означава, че дрехата от Станичене е притежавана от самия цар Иван Александър. Естествено, той не може да бъде погребан в околностите на Пирот. Разковничето на загадката е в един слабо познат обичай на православните владетели. Става дума за доказани чрез исторически извори ритуал византийските императори да даряват лични дрехи на видни аристократи в дворцовата йерархия. Вероятно дори са съществували местни работилници или са правени поръчки в известни чужди ателиета. От византийската практика тези нрави се пренасят в българския и сръбския владетелски двор. Много добре е описан обичаят в разказа на ромейския дипломат Теодор Метохит за визитата му при сръбския крал Стефан Урош Милутин през 1299 г. Монархът непрекъснато организира пирове, на които гощава гостите си и вдига чести наздравци. На края на посещението той подарява на Теодор Метохит най-хубавата дреха, която е носил само веднъж, и го опасва с позлатен болярски колан, който пък е слагал най-много пъти.

След като разполагаме с тази информация, може да се опитаме да идентифицираме погребания български аристократ. Цветът на плата и наличието на двуглави орли насочват към най-високите степени в държавната йерархия - севастократор, кесар или деспот. Един от първите изследователи на Станичене, историчката Смилка Габелич, предположи, че покойникът е изобразеният в стенописите главен ктитор на храма Константин. Като български управител на Нишко-пиротския район той е кесар или севастократор. Напоследък се появи становище, че погребаният е може би порасналият син Крубан, достигнал също висока кариера в годините на дългото царуване на Иван Александър. Всъщност този въпрос не е основен. Много по-важна е самата археологическа находка,

показваща по чуден начин церемониалната дреха на един български цар. Иван Александър я е подарил лично на своя приближен благородник и според изворите е трябвало да я е носил поне веднъж. Откритите одежди и самите стенописи от църквата "Св. Никола" дават възможност да надникнем в съдбата на българска болярска фамилия от XIV в. Надявам се скоро да видим уникалния златовезан текстил да гостува в някой от българските музеи.

Селска църква крие болярска гробница 20.10.07 | Стандарт

Уникални фрески изпъстрят "Св. Никола" в Станичене

През 1997 г. заминах за столицата на Молдова, Кишинев. Там се провеждаше международна научна конференция за античната и средновековната скална архитектура в Югоизточна Европа. България току-що бе разтърсена от бурните политически събития покрай драматичното падане на правителството на социалистите. Финансовата криза бавно отстъпваше, но страната беше в икономически колапс. И все пак изглеждахме като Западна Европа на фона на западната бивша съветска република.

На форума се бяха събрали колеги от различни страни. Беше ми особено приятно да се запозная с проф. Даница Попович от тогавашна Югославия, чиито трудове върху средновековното балканско изкуство познавах добре. За мен това бе шанс да я попитам за една тема, която ме озадачаваше отдавна.

Става дума за няколко научни публикации на сръбски археолози и историци от 80-те години на миналия век. В тях се разказва за странната църквица "Св. Никола", намираща се в малкото селце Станичене край магистралата между Пирот и Ниш. На пръв поглед това е съвсем непретенциозна сграда, а вътрешността е покрита с фрески от XIX в. Когато през 70-те години реставрират старината, започват да се откриват неочаквани неща. Преди всичко под основния живописен слой от възрожденската епоха излиза друг, който без съмнение се датира в XIV в. Пред смаяните погледи на учените се появява цяла галерия от портрети на средновековни аристократи в цял ръст. Нагоре пък се развиват многофигурни религиозни композиции, изпълнени в най-добрия стил на епохата.

Аз обаче се интересувах и от един друг факт. Лошо запазеният ктиторски надпис на първия стенописен пласт разказва, че църквата и нейните фрески са създадени при управлението на българския цар Иван Александър (1331-1371). А при изкопни работи под пода попадат на зидан гроб, в който намират златовезани одежди с монограми на същия владетел. Именно за тях питах Даница и, честно казано, не вярвах в съществуването им. За мое учудване проф. Попович се подсмихна и ми отговори, че те наистина са открити при разкопките. Но и че в съвременна Югославия цари националистическа атмосфера, която ще отложи представянето на находката пред обществеността. Все пак става въпрос за Иван Александър, а не за цар Стефан Душан. Това бе напълно достатъчно за мен. През октомври 1998 г. заминах за Югославия, като основната ми цел бе тайнствената църквица. Пътуването далеч не беше безопасно. Времената бяха трудни и режимът на Милошевич вървеше бавно към своя край. НАТО непрекъснато предупреждаваше диктатора и всеки момент се очакваше ракетно нападение над западните ни съседи. В тази напрегната обстановка аз все пак успях да посетя църквата "Св. Никола" в Станичене.

Никога няма да забравя първото си впечатление след влизането в неугледната сграда. Буквално отвсякъде ме обградиха образите на горди средновековни аристократи. Вече бях виждал нещо подобно, и то отново в българските Западни покрайнини на Югославия.

Църквата в с. Долна Каменица се намира само на около 30 км от Станичене и е построена също през XIV в. Нейните стенописи крият изображенията на десетима български боляри от епохата. Това са ктиторът, жена му, братя и роднини, всички облечени във великолепни аристократични костюми. До тях пък са представени назначеният от Търновград управител на областта, деспот Михаил Шишман и неговата съпруга.

Десетима български боляри са нарисувани и в църквата "Св. Никола". Всъщност такива образи е имало и в притвора, но там са безвъзвратно унищожени. В централната част на храма сега добре се виждат ктиторите монаси Арсений и Ефимия, главният дарител Константин и неговата съпруга, синът им Крубан, както и множество техни роднини. По специфичните пози се разбира, че някои от тях вече са починали при строежа и стенописването на църквата. С изключение на духовните лица всички останали са облечени в разкошни одежди на високопоставени аристократи. Те са извезани със злато и обсипани с бисери и скъпоценни камъни. Главите и гърдите на дамите са украсени с изящни набори с копринени воали и пищни накити от злато и сребро обеци, наушници, огърлици, пръстени.

По дрехите на Константин и жена му са извезани със златна сърма двуглави орли. Според изискванията в българския царски двор такива костюми могат да носят само трите най-висши болярски степени - кесар, севастократор и деспот. Така е показана непосредствената връзка със самодържеца монарх, който единствено има право да носи двуглавите орли върху пурпурните си ботуши и да стъпва върху червени възглавнички със същите изображения. Според повечето учени главният ктитор на храма "Св. Никола" притежава ранг на кесар или севастократор и упражнява властта от името на българския цар в Нишко-Пиротския район.

Светлина върху тези взаимоотношения хвърля частично запазеният ктиторски надпис отвътре над вратата на църквата. От оцелялото в текста се разбира, че храмът е издигнат и стенописан с труда и средствата на Арсений, Ефимия и Константин. В последните редове се говори за осъществяването на строежа при управлението на благоверния цар Иван Александър и неговия наместник в областта господин Белаур. Щастливо е съхранена и годината на завършване - 1331-1332. Ктиторският надпис от Станичене е с важно историческо значение. За драматичните събития на Балканите от 1331 г. се знае много малко. В злощастната битка при Велбъжд на 28 юли 1330 г. амбициозният български цар Михаил III Шишман е убит а на престола е възкачено ненавистното сръбско протеже Иван Стефан. Негов единствен поддръжник е видният болярин Белаур. Недоволството на аристокрацията избухва в държавен преврат през пролетта на 1331 г., който е оглавен от неговия племенник и ловешки деспот Иван Александър. Той е провъзгласен за цар на мястото на Иван Стефан, а Белаур вдига бунт в северозападната част на страната. Надписът от Станичене показва, че цар Иван Александър успява бързо да се справи с непокорния си чичо и да го принуди да му принесе васална клетва. В отплата го оставя да управлява западните области на България, простиращи се чак до Ниш. Но в църквата "Св. Никола" аз имах и друга важна задача - загадъчния гроб със златовезаните дрехи. Сега от него бе останал само каменният капак. Според оскъдните данни скъпоценното съдържание е било пренесено в Белград. Именно натам трябваше да продължи моето търсене.